

”Jeg gikk i ingen Skole, havde min Frihed hele Dagen og Nøglen til hans Bogskab”. **Kvinnens lesning på 1700-tallet**

Av Lis Byberg

Ingress

Oftest var det mannen som representerte familiens boksamling i møte med offentligheten. Noen ganger trer imidlertid også kvinner frem, både som kjøpere og som selgere på bokauksjoner, eller fordi de skrev om egen lesning. Kvinner som hadde et aktivt forhold til bøker, fantes både innen den bedre stand og bondestanden. De leste meget forskjellig, men uavhengig av sosial plassering er religiøs litteratur, først og fremst oppbyggelige, pietistiske bøker, et fellestrekk i lesningen deres.. Kvinner tilhørende den bedre stand leste dessuten verdslige bøker, både historisk litteratur, tidsskrifter, komedier, sanger, praktiske håndbøker med mer. Vi finner færre spor av datidens populære romaner enn man kunne ha forventet. Tilgang til bøker og de tanker og den kunnskap de formidlet må ha vært spesielt viktig for kvinner i datidens samfunn, siden deres skolegang var meget begrenset.

INNLEDNING

For bare en halv generasjon siden var det vanlig å mene at lesning var noe som var forbeholdt menn som tilhørte embetsstanden og det øverste borgerskap. Det var de som hadde behov for å beherske denne teknikken på grunn av sin yrkesvirksomhet. I dag vet vi bedre.

Leseferdigheten var spredt til store deler av befolkningen, både kvinner og menn, allerede på slutten av 1700-tallet. I denne artikkelen vil jeg konsentrere meg om lesende kvinner. Jeg spør: Hvem var de, hva leste de og hvorfor leste de? Å stille spørsmålet er enkelt, men å besvare det er straks vanskeligere. Ofte var det mannen som i møte med offentligheten representerte familiens boksamling. Noen kvinner har imidlertid satt spor etter seg i kildene som kjøpere av bøker. Artikkelen undersøker hvem disse kvinnene var og hvilke bøker de kjøpte. Enkelte kvinner skrev om hva de leste. Hva forteller de om bøkene? Unntaksvis solgte kvinner bøker i eget navn. Artikkelen drøfter hvorvidt det er deres egne bøker, eller om det er

snakk om bøker etter en avdød ektemann. Alle de seksten kvinnene som omtales i artikkelen hadde et aktivt forhold til bøker. Kan vi si noe om hvilken rolle bøkene spilte i livet deres, hvorfor de leste?

David Finkelstein og Alistair McCleary viser til at mens bokhistorikere tidligere har konsentrert seg om ”hvem”, ”hva”, ”hvor” og ”når” i lesningens historie, er de samme forskermiljøene nå mer opptatt av ”hvorfor” og ”hvordan” man leste.¹ Dette skal ses som en positiv reaksjon på Robert Darntons etterlysning av mer forskning på lesernes respons på hva de leste.² Darnton er samtidig meget pessimistisk med hensyn til hva historikerne kan finne ut av når det gjaldt lesningen til den store majoriteten. utfordringene ligger ikke bare i kildetilfanget, men også i hvordan vi skal være i stand til å tolke hvordan fortidens mennesker oppfattet det de leste.³

Så hvordan skal man nærme seg lesningens historie, spesielt kvinners lesning? En måte er å følge bøkens utbredelse, uten at man dermed får innblikk i den enkelte lesers resepsjon av tekstene. Som historiker må man bli på bøkens nivå, og se på deres former, innhold og forandringer over tid, mener den danske bokhistorikeren Henrik Horstbøll.⁴ Unntaket er de sjeldne selvbiografiske betraktningene rundt lesning. Den siste tilnæringsmåten gir oss imidlertid kun innsikt på mikronivå, men den er ikke dermed uinteressant. Roger Chartier minner oss stadig om at lesning alltid foregår som en spesifikk handling og vane, og på spesifikke steder. Som historikere blir det vår oppgave å identifisere samfunn av lesere, lesetradisjoner og lese måter. Vi må undersøke empiriske detaljer om virkelige lesere som er historisk og geografisk plassert.⁵ De metodiske utfordringene har Christine Pawley drøftet i en artikkel, nettopp om lesere og spesifikke samfunn av lesere.⁶ Hun mener at når vi skal nærme oss tidligere tiders lesere, kan vi velge å nærme oss leserne som enkeltindivider, ved å studere deres brev, dagbøker eller annen biografisk informasjon. Dette er en metode som kan være fornuftig når man nærmer seg samfunnseliten. Ved å se på den enkelte lesers sosiale stilling i samfunnet, kan man også si noe om hvilke samfunn av lesere vedkommende tilhørte.

¹ D. Finkelstein og A. McCleary, Editors' Introduction, i D. Finkelstein og A. McCleary (red.), *The Book History Reader*, London og New York 2006: 389 f.

² R. Darnton, First Steps Toward a History of Reading, i *The Kiss of Lamourette*, London 1990: 154–90.

³ Wolfgang Iser hevdet på 1970-tallet at lesere fra forskjellige perioder ville tolke samme tekst forskjellig. Stanley Fish mener derimot at forskjellige lesere kan komme til forbausende likartede tolkninger, samtidig som samme leser kan komme til å endre egen tolkning av en tekst over tid.

⁴ H. Horstbøll, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse*, København 1999.

⁵ R. Chartier, *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Century*, Cambridge 1994: 3 f.

⁶ C. Pawley, Seeking 'Significance'. Actual Readers, Specific Reading Communities, i E. Greenspan og J. Rose (red.), *Book History*, vol. 5, Pennsylvania State University 2002: 143–160.

Deretter kan man gå til de identifiserte tekstene eller bøkene man har funnet i de nevnte kildene og bruke tekstkritiske metoder for å komme videre. Jeg har ikke gjort det siste, men har begrenset meg til å gi en kort presentasjon og genreplassering av de enkelte bøkene som kan knyttes til mine kvinnelige lesere. Når det gjelder ”vanlige” menneskers lesning, påpeker Pawley at vi må finne andre tilnærminger, siden vi sjelden har direkte individuelle kilder. For disse leserne, som utgjør den store majoriteten, kan det være mer fornuftig å nærme seg dem som kollektiver, som vi kan dele opp etter demografiske kategorier, hvorav kjønn kan være ett. Hun minner om at det er viktig at vi etterstrever å gruppere fortidens lesere ut fra deres egen oppfatning av egen identitet. Dette er ikke enkelt. Vi vet ikke om haugianerkvinner primært oppfattet seg som kvinner, som del av bondestanden eller som haugianere. Vi vet heller ikke om en bispinne primært så seg om kvinne eller som del av den geistlige embetsstanden. Pawleys påpekning er likevel nyttig å ha med seg.

Det foreligger en ikke ubetydelig forskning om kvinners lesning, ikke minst i den angloamerikanske verden. Flere artikkelsamlinger belyser kvinners lesning fra ulike vinkler, og viser at bøkene fylte varierende behov og at kvinner leste ut fra meget forskjellige interesser. Deres lesning omfattet bl.a. religiøs litteratur, litterære klassikere, underholdningslitteratur, og de leste tidsskrifter, tidens nye og moderne medium.⁷ Meget av denne forskningen er basert på hva kvinner selv har skrevet om egen lesning, og er hva Horstbøll kaller mikrostudier. La meg også nevne to svenske forskere som ikke har avgrenset sine studier til kvinner, men som i sine arbeider likevel gir oss interessante innsikter i kvinners aktive forhold til bøker. Anita Ankarcrona har funnet at kvinnene utgjorde fem prosent av de som solgte bøker på bokauksjonene hun har undersøkt. Kvinnelige bokkjøpere har hun overhodet ikke funnet på auksjonene.⁸ Margareta Björkman har undersøkt leiebibliotek i Stockholm. Kvinnene utgjorde 11 prosent av brukerne i ett av de undersøkte leiebibliotekene.⁹

---

⁷ Enkelte bøker konsentrerer seg helt om kvinners lesning, som f.eks. H. B. Hackel og C. E. Kelly (red.), *Reading Women. Literacy, Authorship, and Culture in the Atlantic World, 1500–1800*, Philadelphia 2008, eller *Books and their Readers in Eighteenth-Century England. New Essays*, London og New York 2003. I andre bøker inngår artikler om kvinners lesning som en av flere innfallsvinkler, som i G. Cavalla og R. Chartier (red.), *A History of Reading in the West*, Amherst 1999, og i D. Finkelstein og A. McCleery (red.), *The Book History Reader*, London og New York 2006.

⁸ A. Ankarcrona, *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801. Traditionen – böckerne – publiken*. Edsbruk 1989.

⁹ M. Björkman, *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809*, Uppsala 1992.

Siden bokauksjonene er stedet der kvinnene i denne artikkelen henholdsvis kjøpte og solgte bøker, kan det være på sin plass å si noen ord om dem.¹⁰ På 1700-tallet var det vanlig at når mannen i familien døde, ble bøkene solgt på auksjon. Hensikten var å skaffe penger til de etterlevende. Bøker hadde en betydelig verdi, så salg av bøker på auksjon var en effektiv måte å ”realisere verdier i boet”. Bøker ble også solgt på auksjon i forbindelse med flytting, konkurser eller av andre årsaker. Fra midten av århundret ble det vanlig å trykke en katalog i forkant av bokauksjonen, ikke minst gjaldt dette for boksamlinger fra embetsstanden og det øvre borgerskap.. Katalogen ga både en oversikt over hva som skulle selges, og fungerte samtidig som et markedsføringsgrep. Minst 154 kataloger ble trykket i Norge i årene 1750–1815.¹¹ Av disse er det fem som skiller seg markant ut ved at de har angitt et kvinnenavn på tittelbladet. Juridisk kan man hevde at det var enker, sønner og døtre som var de reelle selgerne av bøkene som tilbys også i øvrige kataloger, men deres navn forekommer ikke i katalogene. I artikkelen har jeg valgt å avgrense meg til de fem katalogene og nærme meg de navngitte kvinnene som mulige selgere av bøkene. Hvorvidt dette er et relevant grep, drøfter jeg videre nedenfor i forbindelse med kvinners salg av bøker. Auksjoner skulle være offentlige, og loven påla at det skulle føres protokoll der skulle det angis hvem som kjøpte den enkelte bok.¹² I en analyse av elleve auksjoner har jeg identifisert 382 kjøpere, av disse var fem kvinner. Tre av dem kjøpte bøker på auksjonen etter avdød ektemann eller far. De var dermed arvinger til boet hvor bøkene de kjøpte inngikk, og kan følgelig også anses som selgere av bøkene. Jeg har i artikkelen valgt å kun se dem som kjøpere, siden deres navn ikke forekommer på tittelbladet til auksjonskatalogene, jfr. min argumentasjon for å definere kvinner som selgere av bøker.

Når det gjelder kvinners kjøp og salg av bøker, har vi en utfordring i det at vi ikke vet hvorvidt de leste bøkene, hva de mente om det de eventuelt leste eller hvordan de oppfattet det. Jeg vil likevel senere forsøke meg på en diskusjon om hvilke interesser som lå bak fem av kvinnenes bokkjøp. Når det gjelder de seks kvinnene som skrev om egen lesning, kommer vi noe nærmere. De trekker frem bøker som betydde noe for dem, positivt eller negativt, bøker som de anså som viktige, bøker de husket at de hadde lest. Alle er ”amatørlesere” på den måte

---

¹⁰ For en mer omfattende gjennomgang av datidens bokauksjoner, se L. Byberg, *Brukte bøker til bymann og bonde. Bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750–1815*, Oslo 2007.

¹¹ Av disse har jeg kunnet identifisere fysiske eksemplarer av 145 kataloger som jeg har sett nærmere på. Det ble solgt bøker på auksjoner hvor det ikke ble utarbeidet katalog. Omfanget av dette kjenner vi ikke.

¹² En riktigere formulering ville nok være at vi via protokollene kan finne frem til kjøperne, for på auksjonen ble bøkene ropt ut i samme rekkefølge som de var ført opp i den trykte katalogen, og protokollfører nøyde seg som regel med å anføre bokens katalognummer. For å identifisere de enkelte boktitlene, må vi derfor gå tilbake til auksjonskatalogen.

at ingen av dem har noen litterær faglig bakgrunn for dypere analyser av bøkene de omtaler. Nettopp dette gjør deres korte beskrivelser interessante. Avslutningsvis vil jeg i artikkelen drøfte likheter og forskjeller i leseinteresse innenfor den enkelte sosiale gruppe og mellom den bedre stand og bondestanden.

KVINNENE OG BØKENE

Jeg har valgt å behandle kvinnene innenfor den samfunnsgruppe de tilhørte. Norge var på 1700-tallet fortsatt et sosialt delt samfunn, ikke minst i forhold til kulturen. Embetsmennene og borgerskapet stod for en annen kulturell tradisjon enn bondesamfunnet. Samtidig begynner vi å se at den strikte oppdelingen i to forskjellige kulturer, basert på sosial tilhørighet, kan bli for unyansert, for begrensende. Med innsikt i den begrensningen inndelingen i grove sosiale grupper gir, valgte jeg likevel i utgangspunktet å gruppere kvinnene innenfor følgende samfunnsgrupper:¹³ Den bedre stand,¹⁴ middelstanden¹⁵ og bondestanden.¹⁶ Det viste seg imidlertid at ingen av kvinnene falt naturlig innenfor middelstanden, så jeg ble stående igjen med den klassiske inndelingen: elleve kvinner som tilhørte den bedre stand og fem kvinner som tilhørte bondestanden.

DEN BEDRE STAND

Dette er samfunnsgruppen som hadde penger og fritid til å lese. Det er derfor ikke uventet at det er her jeg har funnet flest aktive kvinner. Kvinnene i denne gruppen kunne ha glede av store deler av de bøkene som fantes tilgjengelig her i landet siden de behersket flere språk. I tillegg til dansk, vil jeg forvente at kvinnene leste fransk, kanskje også tysk, men i mindre grad latin, siden de ikke hadde tilgang til klassisk utdanning, og bare unntaksvis engelsk.¹⁷

Noen kjøpte

---

¹³ Jeg støtter meg her på modeller i S. Dyrvik, *Norsk økonomisk historie 1500–1970*. Bd. 1: 1500–1850, Bergen 1979.

¹⁴ Denne inkluderer både embetsmenn og storkjøpmenn.

¹⁵ Denne inkluderer bl.a. småkjøpmenn, håndverkere skippere og bestillingsmenn.

¹⁶ Denne inkluderer gårdbrukere, husmenn, dagleiere og tjenere.

¹⁷ Dette siste gjelder også mennene på denne tiden. Kjøpmenn som handlet med England og en del sjøfolk, ikke minst de som satt i fangenskap, hørte til unntakene.

La meg starte med en auksjon som ble avholdt i Kristiansand i revolusjonsåret 1789. Her ble avdøde biskop Eiler Hagerups bøker solgt.¹⁸ Både enken, bispinne *Edvardine Magdalene Christie*, og datteren, *Johanne Margrethe*, kjøpte bøker her.¹⁹ Bispinnen var datter av prost Edvard Christie, og Hagerups andre kone.²⁰ Hun kjøpte 22 bøker, og disse var i hovedsak på tysk eller latin. Samtlige tyske titler er av Gottfried Arnold.²¹ Av ham kjøpte hun en kirkehistorie i to bind, som regnes som hans hovedverk. Dessuten kjøpte hun *Das Leben der Gläubigen, oder Beschreibung solcher gottseligen Personen, welcher in den letzten 200 Jahren sonderlich bekannt geworden* og *Wahre Abbildungen der ersten Christen*. Blant andre bøker hun kjøpte finner vi flere utgaver av testamentene på latin og gresk ved Christian Stock, samt en utgave av det nye Testamente hvor teksten var på fransk og tysk. Kun en av de religiøse bøkene er på dansk: *Thomas à Kempis Tre Bøger om Christi Efterfølgelse, og hvorledes vi skal forsage al Verdens Forføngelighed, oversatte af Jonas Jac. Benusinus*.²² Bispinnen kjøpte både en gresk og en latinsk ordbok: *Jo. Scapilæ Lexicon græcum* og *Weismanni Lexicon latinum*, samt arbeider av Ovids og Horats, også på latin. Hun kjøpte også en samling av Kristian 4.s forordninger, samt en samling både av hans og Fredrik 3.s forordninger, fra 1643 og 1644. Ett av bokkjøpene skiller seg ut på grunn av emnet, den handlet om samene: *Knud Leems Historie om Lapperne, paa Dansk og Lat*.²³ Man kan spørre seg om bispinnen kjøpte alle bøkene med tanke på egen lesning, eller om noen av de latinske og greske bøkene var innkjøpt med tanke på sønnene, som på dette tidspunkt var fem og åtte år gamle.

Datteren, den tolvårige *Johanne Margrethe*, kjøpte fem bøker, alle religiøse og alle på tysk. Tre av bøkene var av samme forfatter: Richard Baxter: *Die ewige Ruhe der Heiligen; Sitten-Lehre* og *Creutzigung der Welt durch des Creutz Christi*. Bøkene var oversettelser fra

---

¹⁸ At dette var en storauksjon med nesten 2000 bøker, fremgår av katalogen: *Bibliotheca Hagerupiana, five Catalogus Librorum, quos reliquit vir perilluitis et summe venerabilis Dominus Hilarius Hagerup, qvondam S.S. Theologiæ Doctor ac Professor; et Dioecosos Christiansandensis episcopus, quique Christiansand in Defuncti ædibus publica Auctione die <> 1789 vendendi sunt*. K Trykt I Hans Kongel. Majests. Privilegerede Bogtrykkerie, hos Rasmus H. Dahl. Bergen 1789.

¹⁹ SAKR. Kristiansand auksjonsprotokoll nr. 6 (1785–1796), fol. 193b–201a, 203a–204a.

²⁰ Sammen hadde de tre barn: Sønnen Edvard f. 1781; sønnen Eiler f. 1784 og endelig datteren Johanne Margrethe f. 1778. Faye 1867: 414. I 1801 bodde enken, sønnen og datteren fortsatt sammen i Bergen. Digitalarkivet. 1801-tellingen for Bergen. De bodde i røde 15, hus 8. Her er enken ført opp som Eduardina Malena Margretha, og sønnen som Ehlert.

²¹ Gottfried Arnold (1666–1714) var tysk kirkehistoriker og pietist.

²² Thomas fra Kempen var en tyskaugustinermunk, født ca. 1380, død 25. juli 1471. Boken, som er en veiledning i åndelig inderlighet, ble skrevet i 1418. Utgaven bispinnen kjøpte er trykket i 1599.

²³ *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse, oplyst ved mange Kaabberstykker*. København 1767. De danske og latinske tekstene følger hverandre, side for side.

engelsk.²⁴ De to øvrige var *Barth. Heinr. Broches Irdisches Bergung in Gott* og *Gottholds zufällige Andachten* av Christian Scriver.²⁵ Den siste er en samling av 400 småstykker som med utgangspunkt i en hverdagslig situasjon reflekterer over forholdet til Gud. Gotthold er gjennomgangsfiguren i disse stykkene. Både forfatterens forord og hans avslutningsstykke vitner om et meget inderlig gudsforhold.

Ser vi på mor og datters bokkjøp samlet, har de mye felles. Religiøse emner er helt dominerende.

På en auksjon 13 år senere kjøpte 16-årige frøken *Sophie Amalia Collin* bøker på auksjonen etter sin far, generalauditor Frederik Collin. Denne auksjonen ble avholdt i Trondheim.²⁶ Frem til farens død hadde hun bodd sammen med ham, en husholderske og to tjenestefolk i Kjøbmandsgaden 17 i Trondheim.²⁷ Sophie Amalia kjøpte 16 bøker, alle danskspråklige og med en helt annen profil, enn de to kvinnene i Kristiansand.²⁸ *Bergens Provinzialblade*, 1778–80, fanget hennes interesse. Dette var et opplysningstidsskrift som inneholdt artikler og essays om en rekke forskjellige emner.²⁹ Mens kvinners tidligere lesning nesten utelukkende hadde vært begrenset til oppbyggelig religiøs litteratur, fikk man på 1700-tallet en lang rekke tidsskrifter som fremmet opplysningsideologien gjennom å forene sekulært opplysningsstoff med underholdende lesning med moralsk tilnærming. Dette appellerte ikke minst til kvinnene, mener Wittmann.³⁰ Sophie Amalias bokkjøp kan ses ut fra denne innfallsvinkelen.

²⁴ Richard Baxter (1615–1691) var prest i den engelske kirke og hadde en omfattende bokproduksjon. Han var omstridt, men blir omtalt som en av dem som forsøkte å forene de engelske protestantene, med fokus på handling, helliggjørelse og personlig inderlighet. SNL.

²⁵ Forfatterens forord er datert Magdeburg 16. august 1671. Vel 200 år senere, i 1878, kom en norsk oversettelse av boken ut i Stavanger på Steenbergs forlag: M. Christian Scriver, *Gottholds Leiligheds-Betragtninger*. Oversatt av O. Blix Lars Oftedal har skrevet et kort anbefalende forord i denne utgaven.

²⁶ *Fortegnelse over afdøde Herr General Auditeur <Frederik> Collins efterladte Bøger, som ved Auction bliver bortsolgt, den <> førstkommende*. Trykt hos W. Stephanson. Trondhiem 1802.

²⁷ Digitalarkivet. 1801-tellingen for Trondhiem. Sophie Amalia ble senere ble gift med Iver Christian Lund Sommerschild, etter at dennes kone døde i 1813. Ektemannen døde i 1830, mens Sophie Amalia levde videre til 1872. Digitalarkivet, Geelmuydens slektsside. Hun fortsatte å bo i Trondheim, og folketellingen 1865 plasserer henne som ”beboerske av Th. Angels Huus”, her bor hun sammen med en yngre tjenestepike. Digitalarkivet. Folketellingen 1865.

²⁸ SAT. Trondheim byfogd og -skriver. Auksjonsprotokoll 1799–1802, fol. 585b–597a.

²⁹ *Provinzialblade* ble utgitt av rådmann i Bergen, Claus Fasting, i årene 1778–1781. Informasjonen kommer fra Lokalhistorisk avdeling på Bergen offentlige bibliotek.

³⁰ R. Wittmann, Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?, i G. Cavillo og R. Chartier (red.), *A History of Reading in the West*, Amherst 1999: 284–312.

Sophie Amalia kjøpte også *Anvisning paa de allervigtigste Rednings-Midler for dem, der ved plutselige ulykkelige Tilfælde ere blevne livløse, eller dog svæve i yderste Livs Fare*.³¹ Dette er en praktisk håndbok, som gir meget detaljerte instruksjoner om hvordan ulike alvorlige skader skal behandles, blant annet behandling av druknede eller kvalte personer. Senere deler behandler viktige emner som nyfødte til ”anseende Døde” og ”Børn, der ere blevne trykkede”. Selv i dag virker mange av, om ikke alle rådene gode. Man kan forstå at Sophie Amalia valgte å bruke penger på en nyttig førstehjelpsbok som hun kunne ha glede av resten av livet. *Gellerts Breve* kjøpte hun også, sammen med *En Psalmebog* og *En dito*. De to salmebøkene vet vi ikke så meget om, men Gellert var en kjent person. Han var professor i Leipzig og en av Tysklands mest kjente salmediktere.³² Den fulle tittelen på boken Sophie Amalie kjøpte, var sannsynligvis *Breve, tilligemed en Praktisk Afhandling om Den gode Smag i Breve, af C. F. Gellert*. Forfatteren har et forord, hvor han uttrykker formålet med brevene: ”at opmuntre unge Folk, og i Besynderlighed Fruentimmeret, til en naturlig Skrivemaade”. Han gir mange konkrete eksempler og drøfter hvordan man bør formulere seg i forskjellige situasjoner.³³ Boken er ikke bare lærerik, den er også underholdende. Nettopp den type litteratur som appellerte til tidens kvinner. *Tullins samtlige Skrifter, 2det Bind* kjøpte hun også. Dette bindet inneholder den første delen av Tullins ”Avbrudte Tanker om adskillige Materier, i alphabetisk Orden”.³⁴ Man kan fortsatt i dag lese hva Tullin skrev med visst utbytte. Han skriver kort og konsist om enkelte emner, langt og omfattende om andre, men det som slår meg er hvor moderne en del av tankene hans er. Han behandler mange emner, som nok kunne være av interesse for en ung pike som Sophie Amalia, som Giftermål, Elskov og

³¹ Dette ser ut til å være en kjent bok, siden de kun fører den opp som *Henslers Anviisning til Redningsmidler i ulykkelige Tilfælde* i protokollen. Boken er trykket i Trondheim i 1798, hos boktrykker Willum Stephanson, og inneholder en fortale av boktrykkeren selv, der han anbefaler den sterkt og mener den er bedre enn andre bøker i emnet, blant annet Mangors *Underretning om de bedste Midler for Skindødes Redning*, en bok som ellers var svært populær. Kongen hadde selv bekostet innkjøp og innbinding av et eksemplar av Henslers bok til alle sogneprester og bondelensmenn i riket, med anmodning om at de gjør allmuen kjent med boken. Fet fant kun ett eksemplar av boken i bondeskiftene, men den som eide dette var også en kvinne: Lovise Gurine Pedersd. Flaate. Skiftet er fra 1833, altså betydelig senere.

³² Han døde i 1769. *Tre Dage af Gellerts Liv*, Kristiania: Harald Trondsens Bogtrykkeri, 1901.

³³ Her er blant annet brev til hr. rittmester von B**, høyvelbårne herre, nådige frøken, madame, høystærede herre, og til tre søstre. Det angis ingen navn, men det angis at flere av brevene er til den samme person, slik at vi i noen grad kan følge hvordan ”samtalen” utvikler seg. I sitt forord omtaler oversetteren, M. Jacob Baden, Gellerts ”Naïveté, og hans melancholiske Skjønheder”. Boken er trykt hos Nicolaus Møller, København 1762. I utgaven jeg har studert på UBO, er det antegnet med blekk på tittelbladet ”Suhm”. Kan boken opprinnelig komme fra P. F. Suhms bibliotek?

³⁴ Artiklene fra A til L er samlet i dette bindet, resterende artikler følger i bind 3. Intet var Tullin fremmed. Han skrev om klassisk gresk og latinsk litteratur, teologi og kirkehistorie, moderne litteratur, filosofi, jus, næringspolitikk og tekniske emner. Han var opptatt av alt som kunne fremme håndverk, industri, handel og jordbruk i Norge. Rådmann, fabrikkieier og selskapsmann Christian Braunmanns samtlige skrifter utkom i totalt tre bind. Jeg har studert en ny utgave av disse skriftene: C. B. Tullin, *Christian Braunmann Tullins samtlige skrifter*, ny utgave med innledning og merknader av Harald Nøreng, bind 1–3, Oslo 1972–1976.

Kjærlighet, Kyss og Håndkyss. Andre emner var kanskje ikke like interessante for henne, som avsnittet om Handel og Lovkyndighet. Skjønt hvem vet. Hun kan ha hatt langt videre interesser enn hva vi ville vente å finne hos en 16-åring i dag. At hun bodde alene med sin far før han døde, kan ha medført at samtalen dem imellom hadde en annen innfallsvinkel enn om hun hadde sittet og snakket med sin mor. Blant bøkene Sophie Amalia kjøpte finner vi *Tanker om Dyrenes Natur og Bestemmelse og Menneskets Pligter mod Dyrene, af L. Smith*. Smith mener at menneskene i liten eller ingen grad har tenkt over sine plikter mot andre levende arter, som dyrene. Han påpeker den mishandling av dyr som foregår. Ved å formidle kunnskaper om dyrene og deres rolle som Guds skapninger, håper han å endre vaner og tanker hos menneskene, at de skal få en ny innsikt.³⁵ *Tanker Over Adskillige Moralske Materier Sammenskrevne af Grev <Johan> Oxenstiern og nu verteret af Fransk i det Danske Sprog* var en annen bok hun kjøpte.³⁶ Den inneholder en rekke småstykker om svært varierte emner som ensomhet, lykke, vellyst og hevn. Lenger ute i boken finner vi småstykker om dem som dreper folk med snakk, om loven, om Spania, om hyklere, om uvennskap. Boken er lettlest og behandler både rent konkrete forhold, mellommenneskelige relasjoner og egne følelser.

Historiebøker ble kommersielt gangbare på 1700-tallet. Det var ikke lenger snakk om store verk i folioformat. Historiebøker fikk mange kvinnelige lesere, og kvinners interesser kom til å prege mange av tidens bøker. En datidig engelsk forfatter, Hester Chapone, mente også at historie kunne kompensere for kvinnenes manglende klassiske utdanning.³⁷ Sophie Amalia kjøpte en av Holbergs historiebøker, nemlig hans *Anhang til hans Indledning om de europeiske Rigers Historie*, trykket i København 1757.³⁸ Holberg behandler i denne boken tre land, Tyskland, England og Holland. Boken er meget oversiktlig og lettlest. Holbergs historiebok er tilpasset det nye markedet. Den er skrevet slik at man ikke må ha store bakgrunnskunnskaper for å forstå innholdet.

---

³⁵ Det er interessant at Sophie Amalia kjøpte denne boken, siden Smith selv forutsatte at han henvendte seg til mannlige lesere. I forordet sier han: "[...] og nu Broder, hvo du er, der agter det værd at tænke med mig [...]". Forfatteren kan her ha tenkt veldig tradisjonelt, at slike emner kun interesserte menn, eller det kan være slik at han mente det først og fremst var menn som trengte å tenke nytt om menneskets forhold til dyrene. Altså at kvinner behandlet dyrene bedre. Forfatteren var professor i filosofi, prost og medlem av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Boken kom i flere utgaver og var populær i tiden. Sophie Amalia kjøpte et eksemplar av 1789-utgaven. Denne utgaven ble utgitt av Popp i København. Boken finnes tilgjengelig digitalt hos Nasjonalbiblioteket.

³⁶ Utgaven jeg har studert på UBO er trykket i København 1761–1762.

³⁷ K. O'Brian, *The History Market in Eighteenth-Century England*, i I. Rivers (red.), *Books and Their Readers in Eighteenth-Century England: New Essays*, London og New York 2001: 105–133.

³⁸ L. Holberg, *Anhang til hans historiske Introduction Eller Underretning Om de Fornemste Europeiske Rigers og Republikers Stater, Uddragen Af de oprigtigste particuliere Stater, Jure Publico, og nærværende Seculi Historie*, trykt hos Directeuren over Hans Kongel. Majests. Og Universit. Bogtrykkerie, Johan Jørgen Høpfner, som nu første Forlægger, og findes hos hannem til Kiøbs, Kjøbenhavn 1757.

Sett med våre øyne er det helt naturlig at en ung kvinne som Sophie Amalia kjøpte verdslig litteratur, men egentlig var det først nå det var tillatt å lese annet enn oppbyggelig religiøs litteratur for unge kvinner av hennes miljø. Blant andre lesere var oppbyggelige bøker fortsatt dominerende. Sophie Amalias bokkjøp vitner om en ung kvinne som var preget av tiden hun levde i og av et åpent miljø som likevel fulgte med og la rammer for hva en ung kvinne kunne lese. De ulike opplysningsskriftene som var tilgjengelig, dekket et behov hos kvinner med kunnskapstørst og begrenset utdanning.³⁹ Sophie Amalia skal nok ses som en av disse.

Den siste kvinnelige bokkjøperen jeg vil trekke frem er *Hilchen Sommerschild*.⁴⁰ Hun var den første kvinnelige lærer ved landets eldste pikeskole, ansatt ved pikerealskolen ved Borgerskolen i Trondheim i 1801.⁴¹ Hilchen, eller Helene som hun egentlig het, var datter av sjøkaptein Tode. Moren het opprinnelig Gram. Hilchen giftet seg med en offiser Sommerschild, men han døde allerede etter åtte år, og hun ble alene med tre sønner. Ut fra hennes bakgrunn plasserte jeg henne i første omgang i middelstanden. Senere ble jeg gjort oppmerksom på at hun nok tilhørte det bedre borgerskap, og at hun deltok i borgerskapets sosiale sammensetninger #**sammenkomster**?# i Trondheim. Hun er blant de fem navngitte kvinnene som Trondhjemske musikalske Selskab allerede ved sitt andre møte inviterte til å assistere ved konsertene.⁴² Det fortelles at Hilchens formelle skolegang var sparsom, men at hun i ekteskapet hadde levd i et boklig hjem, og at hun hadde lært seg fransk. Hilchen deltok på auksjonen etter avdøde biskop Johan Christian Schönheyder i Trondheim i 1803. Her kjøpte hun følgende titler: *Politique tirée de l'écriture-Sainte* og *Grammatica hebræa*.⁴³

To år før auksjonen, samme år som hun ble ansatt som lærer, var Hilchen Sommerschild enke, bosatt i hus to i Bratør-veiten i Trondheim, sammen med sine tre sønner, en tjenestepike og tre losjerende.⁴⁴ Inntekter fra leieboerne og lærerlønnen må ha hjulpet på økonomien. Likevel kan vi nok konstatere at hun hadde betydelig mindre penger

³⁹ Wittmann 1999: 293.

⁴⁰ Takk til Ida Bull, som hjalp meg å plassere Hilchen sosialt i Trondheim.

⁴¹ S. Supphellen, *Innvandrernes by*, Trondheim 1997: 328.

⁴² I. Bull, Foreningsdannelse i norske byer. Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur, *Heimen* 2007, 4: 321.

⁴³ Auksjonen ble avholdt i bispegården. Katalogen viser mange titler på latin og tysk, men også en hel del bøker på dansk. Fransk litteratur er det derimot lite av. Bøkene Hilchen kjøpte er ikke registrert i hoveddelen av auksjonskatalogen, men i et lite anhang lengst bak. *Fortegnelse over Sal. Biskop <Johan Christian> Schönheyders efterladte Bøger, som bliver bortsolgt i Sterbbodgaarden <!>, den <> førstkommende*. Trykt hos W. Stephanson, Trondheim 1803. Hilchens bokkjøp er notert i SAT. Trondheim byfogd og -skriver. Auksjonsprotokoll 1802–1805, fol. 261b–264b.

⁴⁴ Digitalarkivet. Folketellingen 1801. Her omtales hun som enken etter første ekteskap, Hilken Thode Sommerschild, som levde av pensjon. Lærerstillingen nevnes ikke. Grunnen til dette kan være at det var nettopp dette året hun ble ansatt.

disponibelt enn kvinnene i familiene Schönheyder og Collin. Selv om hun kjørte et stramt økonomisk regime for å sikre de tre sønnene en god utdannelse, en ble prest, en offiser og en forretningsmann,⁴⁵ brukte hun altså penger på å kjøpe bøker. Kanskje kjøpte hun bøkene med tanke på den blivende prestens studier? Begge titlene ser ut til å være av interesse for en som studerer teologi. Vi skal selvfølgelig ikke utelukke at Hilchen kjøpte bøkene ut fra egen leseinteresse, men kanskje ville hun i så fall valgt en annen type litteratur.

Noen solgte

Fem auksjonskataloger angir en kvinnes navn på tittelbladet, samtlige kvinner tilhører den bedre stand. Min antakelse er at når en kvinne velger å selge i eget navn fremfor å forbli anonym bak en eventuell avdød ektemann, så sier oss noe om hennes forhold til samlingen.

La meg først presentere en kvinne som udiskutabelt ser ut til å ha solgt egne bøker. I 1782 solgte fru *Margaretha Sophia von Sehested* en del bøker på en auksjon på Eidsvold Verk. Bøkene ble solgt sammen med to andres. Ut fra katalogen kan det knapt være tvil om at det er fru Margaretha som selv leverer bøkene inn for auksjon. Dessverre er ikke hver av de tre boksamlingene separert i katalogen.⁴⁶ Vi vet ikke derfor ikke hvor mange av bøkene som tilhørte fru Margaretha. Én av dem hvis bøker ble solgt sammen med Margaretha Sophias, var kammerjunker Friederich Leegaard von Schlanbusch. Det må her være snakk om bøker fra hans dødsbo, siden han døde i 1781. Schlanbusch var eier av Eidsvold Verk og døde barnløs.⁴⁷ At deres bøker ble solgt samtidig hjemme hos justitieråd Hagerup, understreker at Margaretha Sophia hører til den absolutte overklassen i datidens Norge. Vi vet ikke hvorfor hun solgte bøkene. Skulle hun flytte? Hadde hun behov for penger? Det første virker mest sannsynlig, for hvis vi går til folketellingen i 1801, finner vi at hun bor i Fredrikstad sammen med sin 40-årige ugifte brordatter Frideriche Marie.⁴⁸ Hun er registrert som enke etter første ekteskap og har en årlig pensjon på 350 riksdaler, fra enkekassen og hans majestet. Siden

⁴⁵ W. K. Støren, *Trondhjems borgerlige realskole 1783–1956*, Trondheim 1956.

⁴⁶ Bøkene er kun ordnet etter format, som vanlig er i auksjonskataloger. Bøkene er på tysk, latin, fransk og dansk. Rundt 750 bøker ble samlet lagt ut for salg på denne auksjonen. *Catalogus over De Bøger som <1> Frue Margaretha Sophia von Sehested, <2> Herr Kammerjunkere <Friedrich Leegaard> von Schlanbusch og <3> Herr Major <Christian> von Rohweder, indsætter til offentlig Auction udi S: T: Herr Justitz-Raad Hagerups Boelig ved Eidsvold Verk i øvre Rommerige Mandagen den 17de Junii førstkommende*, trykt hos Jens Ørbek Berg, Christiania 1782.

⁴⁷ Etter skiftende eiere kjøpte Carsten Anker verket i 1794. Informasjonen om verket og dets eiere er hentet fra Eidsvold Verks hjemmeside.

⁴⁸ I gård nr. 255. Digitalarkivet. Folketellingen 1801.

bøkene ble solgt på Eidsvold Verk, kan mye tyde på at hun solgte bøkene før hun flyttet til Fredrikstad. Dette var ikke uvanlig, siden bøker var tunge å frakte.

Også *madam Jepsen* solgte bøker, dvs. dette er ikke helt korrekt, siden madame Jepsen var død og det var hennes etterlatte bøker som ble solgt.⁴⁹ Katalogen skiller seg ut fra samtlige andre auksjonskataloger jeg har gjennomgått, ved at den udiskutabelt sier at dette er en dødsboauksjon etter kvinne. At auksjonskatalogen angir tittelen ”madam” og ikke ”frue”, kan i første omgang få en til å tro at hun hører til middelstanden. Dette er ikke nødvendigvis tilfellet. Som Ida Bull fremholder, brukte flere av de rike kjøpmannshustruene tittelen madam også rundt år 1800, ikke minst var det vanlig blant arbeidende kjøpmannshustruer, dvs. kvinner som selv tok aktivt del i familiens forretningsvirksomhet.⁵⁰ Hun er sannsynligvis enke etter Hans Jepsen, som nevnes blant de rikeste kjøpmennene i Trondheim.⁵¹ Allerede i 1767 setter han inn en annonse i Adressekontorets Efterretninger: han forteller at ”Dobbelte Tulpen, Tarsetten, Trosnarcissen og Witte Lillien Zwibler, nyelig hidført fra Holland, kan faaes for billig Priis hos Hans Jepsen.”⁵² Da fattigkommisjonen etablerte et arbeidshus for de fattige i 1788, ble innkjøp av materialer til drift av virksomheten satt ut på anbud blant byens kjøpmenn, blant dem kjøpmann Jepsen, som sammen med to andre kjøpmenn fikk tilsaget på innkjøp av lin. Madame Jepsen drev handelsvirksomheten videre etter mannens død. Hun nevnes ved navn i forbindelse med at folk i byen losset et skip med korn og melvarer i 1796. Varene som tilhørte byens kjøpmenn, deriblant madam Jepsen, ble brakt til tollboden. Bakgrunnen for denne aksjonen var at det var mangel på korn i byen. Fattigfolk hadde vansker med å skaffe seg det de trengte. Derfor var det utførselsforbud for korn. Varene ble levert tilbake til kjøpmennene, da det viste seg at de ikke var ment for eksport.⁵³

Flere av bøkene som selges omhandler historie. Madame Jepsen kan dermed være en av de mange kvinnene på 1700-tallet som leste historisk litteratur. Enkelte av Holbergs verk inngår i hennes samling: *Jødiske Historie; Dannemark Riges Historie, 3 Bind og Dannemarks og Norges geistlige og verdslige Staat*. Jeg vil også trekke frem *Kongs-Skugg-Sio eller*

⁴⁹ *Fortegnelse over afdøde Madame Jepsens efterladte Bøger, som ved Auktion bliver bortsolgt den <> førstkommende*. Trykt hos W. Stephansen, Tronhiem 1805.

⁵⁰ At andre koner av storkjøpmenn valgte å bruke tittelen frue, mener Bull kan knyttes til at de hadde andre sosiale ambisjoner. Hun trekker frem Nicoline Garmann som et eksempel, men påpeker samtidig at hennes mann ikke bare var kjøpmann, men også konsul, og suppleant til Stortinget flere ganger. I. Bull, *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, Trondheim 1998: 204 f. Takk til Ida Bull som hjalp meg med å identifisere madam Jepsen, etter at jeg selv hadde gitt opp.

⁵¹ C. Thaulow, *Personalhistorie for Trondhjems by og omegn*. Thjem 1919: 337. Her fortelles det også at han i 1771 var ”en af Byens 12 Mænd”.

⁵² *Trondhiems Adresse-Contoirs Efterretninger*. Iste Aargang for 1767. No. 25. Trondhjem 1966.

⁵³ Bull 1998.

Speculum Regale, som også må kunne ses som uttrykk for hennes interesse for historie.⁵⁴ Madame Jepsen hadde flere bøker av C. F. Gellert, både hans *Samtliche Schriften*, hans *Moralische Vorlesungen* og den danske oversettelsen av denne: *Moralske Forelesninger*.⁵⁵ Enkelte bøker tok for seg forhold i samtiden, som *Snedorpha patriotiske Tilskuer* og *Schyttens Staternes indvortes Regiering. Det asiatiske Kompagnies Kassamangels Undersøgelser* er en bok som i tillegg til faktainnholdet har potensialet til å være underholdende. Boksamlingen inneholder mange kart, først og fremst sjøkart, blant annet *Fem nye Søekort over de norske Kyster* (1795), men også informasjon fra andre land, som *The English Pilot* (1780) og Holbergs sybindsverk *Geographie med Landkorter*. Flere tyske bøker inngår også, f.eks. *Richarts Handbuch der Kaufleute*.⁵⁶ Dessuten legges en rekke kongelige forordninger, spesielt angående tollvesenet, ut for salg, sammen med et stort antall lovsamlinger og annen juridisk litteratur. Ser man på årstall for bøkernes utgivelse, var de fleste slett ikke så gamle. Mange titler kan hun ha hatt god nytte av i sin virksomhet som kjøpmann. Samtidig er det mye som kan tyde på at flere av bøkene var anskaffet av private med leseinteresser. Auksjonskatalogen inneholder en rekke bøker innenfor emner vi vet at kvinner hadde begynt å lese på denne tiden, ikke minst historisk litteratur. Noen av titlene tilsvarer hva Sophie Amalia kjøpte, f.eks. bøkene av Gellert.

Også *madame Tullin* solgte bøker i eget navn, men ekteparet Tullin utgjør kildemessig et interessant tilfelle. Madame Tullin, eller Mette Kruckow som hun het opprinnelig, var prestedatter fra Fyn og hadde flyttet til Christiania, sannsynligvis fordi etatsråd, senere magistrat, Feddersen var hennes onkel på morssiden.⁵⁷ Hun hadde vært gift med Tullin i knappe seks år da han døde, bare 36 år gammel. Mette var på dette tidspunkt 39 år. Ektemannen var rådmann og en populær forfatter. Vi har allerede sett at Sophie Amalia Collin kjøpte bøker han hadde skrevet. Det foreligger to auksjonskataloger for ekteparet Tullins bøker, begge trykket i 1766, for en auksjon som skulle avholdes 26. mai samme år. Den ene katalogen er over en del av rådmannens etterlatte bøker, ”i raae Materie, der nu ere hæftede”. Katalogen er på bare fire sider og omfatter 40 titler.⁵⁸ Men det står videre på tittelbladet til denne katalogen at bøkene skal selges på auksjon ”tillige med hans øvrige tilhørte Bøger”. Det foreligger imidlertid ingen øvrig katalog over rådmannens bøker. Derimot står det tydelig

⁵⁴ Sorøe 1768.

⁵⁵ Den tyske utgaven i tre bind ble utgitt i Leipzig 1774.

⁵⁶ 2. bind, Greifswald 1791.

⁵⁷ A. Collett, *Gamle Christiania Billeder*. Ny Udgave. Christiania 1916: 106; L. Daae, *Det gamle Christiania 1624–1814*. Christiania 1891: 188 f.; C. W. Wiberg, *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, Odense 1870, bd. 1: 245.

på tittelbladet til den andre auksjonskatalogen ”Catalogus Over Madame Tullins Bøger”. Dette er en vesentlig mer omfattende katalog på 80 sider.⁵⁹ Alle bøkene ble solgt på samme auksjon. Sammen med protokollen fra auksjonen ligger et ark med ”Conditioner Hvorefter De mig tilhørende Bøger ved Auction bliwer bortsolgt”.⁶⁰ Arket er datert 26. mai 1766, samme dag som auksjonen ble avholdt, og er undertegnet ”Mette Kruckow, Enke af Tullin”. Igjen understreker hun sitt eget eierforhold til bøkene. Formelt var bøkene madame Tullins når mannen var død, men i stedet for, som vanlig praksis var, å selge bøkene i sin avdøde manns navn, valgte hun å trykke en auksjonskatalog der det spesifikt sies at dette er hennes bøker, for deretter å gjenta det samme i et notat dagen bøkene skulle selges. Dette kan knapt være tilfeldig. Det gir oss grunn til å anta at hun anså familiens bøker like meget som sine som sin manns, om ikke mer. Protokollen viser at hun selv ikke kjøpte noen bøker på auksjonen, hvilket igjen underbygger antakelsen om at dette var bøker hun ønsket å selge. Men hva kan vi si om bøkene som ble solgt? Mange av dem har nok tilhørt mannen, ikke minst de engelskspråklige bøkene,⁶¹ og også flere andre som han har hatt nytte av i sitt forfatterskap. Men her finnes også bøker som man lett kan tenke seg at madame Tullin selv har hatt et forhold til, noen av dem på dansk som *Gullivers Reise*; *Qvindelige Tanke-Spil*; *Holbergs Heltinder*; *Den Danske Skueplads*, eller bøker på tysk som *Leben Carl des Zwölften von Voltaire*; *Margaretha Klopstocks hinterlassene Schriften*. Noen av de franske titlene kan også ha vært av interesse, som *Le Theatre Danois*; *Histoire de Don Quixotte*; *Journées amusantes par Madame de Gomez* eller *Le nouveau theatre François*. Bakgrunnen for at hun valgte å selge bøkene i eget navn, vet vi ikke. Hun kan ha vært en sterk kvinne med et behov for å markere egen eiendom, som det *de facto* var tale om, men det er sannsynlig at hun også hadde lest mange av bøkene og hadde et forhold til dem.

Ytterligere en kvinne solgte bøker i eget navn. Det står spesifikt på auksjonskatalogens tittelblad at det er *generalinne von Wackenitz* ”som lader bortsælge” blant annet ”endeel Bøger”.⁶² Mye tyder likevel på at dette egentlig er en dødsboauksjon etter hennes mann. Auksjonen ble avholdt i generalitetsgården, likevel er det kun generalinnens navn som er

---

⁵⁸ Fortegnelse over Endeel efter Sal. Raadmand Tullin fundne Bøger udi raae Materie, der nu ere hæftede, og tilligemed hans øvrige Bøger bliver ved offentlig Auction bortsolgte den 26 Maji. Christiania 1766.

⁵⁹ Mange av bøkene er på tysk, fransk eller dansk. Noen er på latin eller engelsk. *Catalogus Over Madame Tullins Bøger, Som ved offentlig Auktion Mandagen den <26te Majj> 1766, og efterfølgende Dage udi hendes iboende Gaard til Høstbydende bliver bortsolgt*. Trykt hos Samuel Conrad Schwach, Christiania 1766.

⁶⁰ SAO. Christiania Auksjonsvesen, Auksjonspakker, rekke I, nr. 137.

⁶¹ Det sies at hans forkjærlighet for engelsk litteratur var meget tydelig. Daae 1891: 188 f.

⁶² Fortegnelse over endeel Løsøre, bestaaende af Meubler, Senge, Sengeklæder, Kobber-, Tin-, Blikk-, Messing-, Jern-Tøi, adskillige Voiturer og Sæletøier, m.m. samt endeel Bøger, som Frue Generalinde v. Wackenitz ved

oppført. Igjen mener jeg dette er verd å notere seg, selv om vi ikke kan trekke noen entydige konklusjoner. Siden dette er en av katalogene hvor jeg ikke har funnet noe fysisk eksemplar, bare bibliografisk informasjon, har jeg ingen oversikt over hvilke bøker som ble solgt.

Ifølge den trykte katalogens tittelblad ble det avholdt en bokauksjon i *etatsrådinne Collins* hus i februar 1784.⁶³ Vi får ingen informasjon om hvem som eide bøkene som skulle selges. Fru Collins navn er det eneste som nevnes, som den som eier huset der auksjonen avholdes. En forklaring på dette kan være at det var hun som hadde ført huset inn i ekteskapet, og at hun ønsket å sitte med det videre mot å løse ut barna. Bokauksjonen kan da være nødvendig for å skaffe de nødvendige midler til dette.⁶⁴ Vi vet fortsatt ikke om bøkene var hennes, men vi kan vi ikke utelukke det. Et faktum som er verd å notere og reflektere over, men heller ikke mer.

Som vi ser gir kildene litt ulike signaler om kvinnenes forhold til bøkene som selges, ikke minst gjelder dette Tullin, Collin og von Wackenitz. Juridisk kan de tre kvinnene ha hatt samme forhold til bøkene som ble solgt, dvs. at det var mannens eller familiens bøker som ble solgt. Likevel kan mye tyde på at madam Tullin hadde et mer aktivt forhold til bøkene, at hun anså dem som *sine*, som det så tydelig sies i katalogen. Fru Collin må kanskje sies å være den av kvinnene jeg har knyttet til salg av bøker som spiller den minst aktive rollen, samtidig som katalogen spesifikt sier at bøkene selges i hennes hus. Den av de tre auksjonene som gir sterkest inntrykk av å være en auksjon over bøker etter en avdød ektemann, er den fru von Wackenitz organiserer. Her holdes auksjonen i noe som nok har vært mannens tjenestebolig. Når jeg har valgt å løfte disse tre frem som selgere av bøker, er det fordi de utgjør unntaket fra regelen, som sier at det er et mansnavn som oppgis på auksjonskatalogens tittelblad, som avdød, som navngitt selger eller som eier av huset der auksjonen skal avholdes. At Margaretha Sophia von Sehested og madam Jepsen solgte sine egne bøker har vi, som jeg ser det, all grunn til å anta.

Én skrev

Auction Onsdagen den 22de Martz førstkommende, om Eftermiddagen Kl. 2 og følgende Dag, lader bortsælge i Generalitets-Gaarden. Katalogen er trykket hos N. J. Berg i Christiania 1809.

⁶³ *Fortegnelse paa Endeel gode og vel indbundne Bøger i adskillige Sprog og Videnskaber som bliver ved Auction solgte i S.T. Frue Etatz-Raadinde Collins Huus den <> Februari 1784.* Katalogen ble trykket i Trondhiem i 1783.

⁶⁴ Det faktum at det ble avholdt et samfrendeskifte først i 1788, til tross for at etatsråd Collin døde allerede i 1782, underbygger denne forklaringen. Digitalarkivet. Skifteprotokoll Trondheim 1782–1794, fol. 243b.

La meg nå gå videre til en ny type kilde: Kvinners beskrivelser av egen lesning. En kilde som av Chartier og Horstbøll omtales som sjelden forekommende. I Norge er Elisabeth Aasen den som tidligere har forsket på hva kvinner selv forteller om egen lesning,⁶⁵ men mitt inntrykk er at vi i Norden ikke har like mange bevarte kilder av denne typen som det man ser ut til å ha i den angloamerikanske delen av verden.⁶⁶

Selv har jeg gått igjennom *Conradine Dunkers* memoarer for å se hva hun skriver om egen lesning.⁶⁷ Conradine ble født 25. august 1780, som datter av ”Consumptions-Inspecteur” Johannes Matthias Hansteen, dansk prestesønn, og Anne Cathrine Treschow, datter av tollinspektøren i Halden. Faren hadde en god boksamling som han imidlertid sjelden benyttet. Conradine brukte den desto mer: ”[...] jeg gikk i ingen Skole, havde min Frihed hele Dagen og Nøglen til hans Bogskab, og der i den grønne Stue, sad jeg den hele Dag, ja Dag ud og Dag ind, at læse”.⁶⁸ Hun hadde en frihet i forhold til egen lesning som kvinner i 1800-tallets England kunne misunne henne. Kate Flint forteller om hvordan unge kvinners lesning ble sensurert, ikke minst i forhold til romaner. Ett av hennes eksempler er Mary Butts, som fikk forbud mot å lese noen av bøkene i farens bokskap. Hun fikk ikke engang se på bøker av Defoe, Balzac eller Stendhal. Da faren døde, gikk moren til det dramatiske skritt å brenne alle bøkene hans.⁶⁹

Conradines situasjon var helt annerledes. Bøker og lesning må ha vært viktig for henne i barndommen, for i erindringene hennes kan vi stadig lese formuleringer som: ”En Dag sad jeg som sædvanlig paa Gulvet ved Bogskabet i den grønne Stue, da blev der ringet paa Gadedøren”, eller ”[...] jeg ved mit kjære Bogskab; men denne Gang blev jeg ikke i den grønne Stue, men tog Bogen med i Dagligstuen, [...]. Jeg læste en Fortelling av *Arnaud: Corally og Nelsom, eller Venskabs Seier over Kjerlighed*, [...]”.⁷⁰ Forfatteren hun omtaler her er François-Thomas Marie de Baculard d’Arnaud.⁷¹ Hans bøker foregår ofte på et dystert, isolert slott med underjordiske ganger, spøkelser, mystiske overnaturlige hendelser og forbudt

⁶⁵ Se f.eks. E. Aasen, *Fra gamle dage: Memoarer, dagbøker, salmer og dikt av kvinner ca 1660–1880*, Oslo 1983.

⁶⁶ Her vil jeg gjerne ta et forbehold. Det kan foreligge mer beskrivelser fra kvinner om egen lesning enn vi i dag kjenner til. Begynner flere å interessere seg for emnet, skal vi ikke utelukke at nye interessante kilder oppdages.

⁶⁷ C. Dunker, *Gamle Dage. Erindringer og Tidsbilder*, Kristiania og København 1909.

⁶⁸ Ibid: 3 f.

⁶⁹ K. Flint, Reading Practices, i D. Finkelstein og A. McCleery (red.), *The Book History Reader*, London og New York 2006: 416–423.

⁷⁰ Dunker: 16 f.

⁷¹ Som forfatter tilhørte d’Arnaud (1718–1805) den svarte eller gotiske romantikken. Denne konkrete tittelen har jeg ikke kunnet identifisere. Det kan være en sammenblanding fra Conradines side, hun er ikke alltid en pålitelig kilde, spesielt ikke når det gjelder detaljer. Det kan ellers være verd å nevne at Enevold de Falsen utga *Salvini og*

kjærlighet som skaper skrekk og spenning. Gjennom fransklæreren Ehlert fikk hun tilgang til mange av de store franske forfatterne som han lånte på ”det Deichmanske og af det Ankerske Bibliothek”: ”... jeg havde saaledes læst en stor Mængde Skuespill: Molière, Destouches, Sedaine, Madame Riccoboni, Voltaires Comedier og mange andre”.⁷² Spesielt moret Conradine seg over Voltaires *Micromégas*.⁷³ Den boken Conradine ser ut til å ha likt aller best, var ”Père du Haldes Reise i Kina”. Boken inneholdt blant annet ”en fransk Oversettelse af Confutsees Skriver og af den chinesiske Tragedie, som Voltaire har omarbeidet efter Aristoteles’s Regler: ”L’orphelin de la Chine”. [...] Bogen indeholder ogsaa en kinesisk Grammatik og en Ordbog”.⁷⁴ Den av titlene hun omtaler her og som lett kan la seg identifisere, er Voltaires *L’Orphelin de la Chine*, et teaterstykke som omhandler Djengis Khan. Da Conradines far døde ble familiens økonomiske situasjon endret, og hele boksamlingen ble solgt på auksjon. Noen bøker hadde Conradine likevel tilgang til. Moster Maren hadde en bok ”der indeholdt en Samling Clubsange af Rahbek, Tode, Thaarup, Pram, Zetlitz, Vibe”.⁷⁵ Sanger var veldig populære på slutten av 1700-tallet, i alle lag av befolkningen. Det spørsmål man sitter igjen med, er hvorfor hun ikke selv gikk for å låne bøker på Deichmanske bibliotek. Eller gjorde hun kanskje det, uten at hun nevner det her? Conradine forteller at hun på oppfordring fra den eldste av husets piker, Grethe, leste høyt mens pikene satt og spant, ”Først Carl Grandison; miss Biron interesserte mig ikke synderligen; Clementine forstod jeg aldeles ikke; den søde lille Emilie, der var saa forelsket i sin Formynder, var mig usigelig kjær; den muntre Charlotte var min Fryd; Søsteren Caroline kunne jeg godt lide, og for Bedstemoren Shirley havde jeg Ærbødighed. Siden læstes Pamela, der var Grethes Yndlingslæsning”.⁷⁶ Conradine forteller om et sterkt engasjement og føyer seg dermed inn i rekken av kvinner som involverte seg sterkt følelsesmessig i tidens romaner.

Adelson av den samme d’Amaud. Sannsynligvis har Falsen oversatt dette dramaet og eventuelt bearbeidet det noe.

⁷² Dunker 1909: 66. Når hun senere får se dem oppført, lar hun seg forbause over at de faktisk kan være enda morsommere enn da hun leste dem.

⁷³ Hovedpersonen er en klok og innsiktsfull mann, men det mest spesielle ved ham er at han er åtte mil høy. Han reiser sammen med en beboer fra Saturn. De besøkende lar seg imponere over de små jordemenneskenes innsikt i vitenskapene, men forarges over deres krigslyst og filosofiske intoleranse. *Verdens litteraturhistorie*, bd. 5, Oslo 1972: 265 f. Voltaire har tydelig latt seg inspirere av Jonathan Swifts romaner.

⁷⁴ Dunker 1909: 396 f. Jeg har forsøkt å identifisere denne, ifølge Conradines beskrivelse, meget innholdsrike bok ved å gjennomgå katalogen over kanselliråd Carl Deichmans bibliotek, men uten hell. Her er det derfor grunn til å tro at Conradine husker feil, dvs. at boken ikke ble lånt på Deichmanske bibliotek, og kanskje blander hun også sammen flere bøker. På den annen side var det ikke uvanlig at man bandt sammen ulike bøker i et samlevolum på denne tiden.

⁷⁵ Ibid: 108.

⁷⁶ Ibid: 36.

Enkelte gikk så langt at de skrev brev til forfatterne.⁷⁷ Det gjorde ikke Conradine, hun begrenset seg til å fortelle om inntrykkene i sine memoarer. Wittmann forteller at i 1740 var ”Richardson’s *Pamela* [...] already regarded as the ’culture-heroine’ of a very powerful sisterhood of literate and leisured waiting maids”.⁷⁸ Richardson beskriver kvinners erfaringer på en måte som ikke var blitt gjort tidligere, og dette gjorde at *Pamela* ble spesielt populær blant kvinnelige lesere.

Conradine er den av kvinnene i mitt materiale som leser mest variert. Det er likevel grunn til å anta at flere av kvinnene i den bedre stand i virkeligheten leste både omfattende og bredt, at de utnyttet de mulighetene som lå i familie og venners private bibliotek. For forskningen er det et problem at lesningen deres har ikke nødvendigvis etterlatt seg konkrete spor.

Bondestandens kvinner

At enkelte av byenes kvinner som tilhørte den lavere stand, som piken Grethe, fikk tilgang til de samme bøkene som overklassen, har vi sett av Conradines memoarer. Dermed underbygger hun Reinhard Wittmanns oppfatning av at lesning på 1700-tallet ikke lenger var like sterkt knyttet til klasse, og at endringen gikk raskest i byene, der tjenere, stuepiker og andre ansatte leste de samme bøkene som overklassen, ikke minst gjaldt dette romaner.⁷⁹ Slik var det i byene, men hva vet vi om bondekvinne nes lesning?

I de siste tiårene er den historiske leseferdigheten hos bondebefolkningen i Danmark-Norge blitt drøftet av flere forskere, for Norges del er det naturlig å fremheve Jostein Fet og hans arbeid *Lesande bønder*.⁸⁰ Felles for de fleste forskere er at de avviser påstanden om at den norske bondebefolkningen ikke lærte å lese før langt ut på 1800-tallet. Tvert imot antyder forskningen at leseferdigheten på slutten av 1700-tallet omfattet rundt 2/3 av befolkningen eller mer. På denne tiden er det grunn til å anta at kvinner leste like godt som menn. Vi har også en rekke vitnesbyrd fra datidens bønder om at det var deres mødre som lærte dem å lese.⁸¹ For kvinner av bondestanden var det en forutsetning at bøkene var på dansk, det var det språket de hadde lært å lese.

⁷⁷ *A History of Reading in the West*, 1999: 25.

⁷⁸ Wittmann 1999: 291.

⁷⁹ *Ibid*: 302.

⁸⁰ J. Fet, *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Oslo 1995.

Fem haugianerkvinner

Mens leseferdigheten var utbredt, var situasjonen for skriveferdighet en annen. Det var mindre vanlig at jenter fikk skriveopplæring, siden dette var noe foreldrene som regel måtte betale ekstra for, og familiens gutter ble prioritert. Opplæring i skriving ble ikke obligatorisk før i 1827.⁸² Likevel fantes det kvinner som kunne skrive, også blant bondebefolkningen. Noen av disse, et antall haugianerkvinner, har gitt oss innsikt i egen lesning.⁸³ Det gjør de i form av korte biografier i brevform, som de sendte til Hans Nielsen Hauge.⁸⁴

Kvinnene tilhørte bondestanden, men det er viktig å huske at bondestanden omfattet mange forskjellige grupper, hvorav gårdbrukerne var de mest velstående. De omtalte kvinnene tilhørte med stor grad av sannsynlighet denne delen av bondestanden. De, eller familien deres, hadde nødvendige kontanter til å kjøpe bøker, noe som forutsatte et visst økonomisk overskudd. Dessuten kunne kvinnene ikke bare lese, men også skrive, igjen noe som forutsatte en ekstra innsats, eventuelt også økonomisk. Flere av haugianerkvinnene forteller om foreldre som aktivt påvirket dem til å lese, ikke bare for å ha lært seg ferdigheten, men for å videreutvikle den og få ny innsikt. Derfor forteller da også kvinnene at de leste bøker allerede før de traff Hauge. I all hovedsak forteller de om religiøse bøker. Vi kan ikke se bort fra at de presenterer en redigert versjon av egen lesning. De ville ikke fremstå i dårlig lys overfor Hauge. Hvilket igjen kan bety at deres identitet som haugianere i denne sammenheng var sterkere enn deres kollektive tilhørighet i bondestanden eller som kvinner, ut fra Pawleys tankegang.⁸⁵ Samtidig overensstemmer hva de skriver om egen lesning godt med Jostein Fets funn av hva slags bøker bøndene eide.

En av kvinnene som sendte sin biografi i brev til Hauge var *Sebile Sørum*. Om henne sies det at hun ”var en betydelig kvinne som drev oppbyggelsesvirksomhet og ble til åndelig hjelp for mange”.⁸⁶ Hun forteller at hun ”havde god Lyst til at læse og syng”. ”Jeg læste meget om Helligdagene,” forteller hun.⁸⁷ Dette var før hun møtte haugianerne. Sebile leste mye i ”det nye Testamente og Johan Arentz Sande Christendom”. Johann Arndt var en av 1600-tallets mest leste lutherske forfattere. Hans *Seks bøker om den sanne kristendom* var en

---

⁸¹ For en inngående drøfting av leseferdigheten i Norge på denne tiden, se Byberg 2007: 108 ff.

⁸² L. Byberg, Leseferdighet og skolevesen 1740–1830. Pietister, ”potetprester” og et ungt norsk Storting, *Heimen* 2008: 45.

⁸³ Jeg vil takke Trygve Riiser Gundersen som gjorde meg oppmerksom på haugianerkvinnenes biografier.

⁸⁴ Brevene er gjengitt i *Hans Nielsen Hauges skrifter*, samlet utgave ved Hans N. H. Ordning, bd. VI, Oslo 1952: 159 ff. De biografiske opplysningene om de enkelte kvinnene er i det alt vesentlige hentet fra Ordning's noteapparat, lengst bak i boken.

⁸⁵ Pawley 2002: 145 ff.

⁸⁶ Jfr. Ordning's noter s. 290.

av de sentrale oppbyggelsesskriftene.⁸⁸ Da Sebile var i slutten av 20-årene, introduserte Gunnhild Høyord henne for haugianismen. Sebile skriver at nå var det ”det nye Testamente, som er min Hovedbog, tiligemed andre oppbyggelige Skrifter”. Hun spesifiserer dessverre ikke hvilke hun tenker på her, men det er all grunn til å tro at Arndts bøker fortsatt var blant dem hun leste.

Gunnhild Høyord, som var den som fikk Sebile Sørum interessert i haugianismen, skriver følgende om egen lesning: ”Jeg var selv vant til at læse hver Søndag i Møllers Huuspostil”.⁸⁹ Jostein Fet har funnet hele 1125 eksemplarer av boken i sin gjennomgang av bondeskifter.⁹⁰ Dette var med andre ord en meget populær bok, og Gunnhild er ikke den eneste av haugianerkvinnene som omtaler at hun leste nettopp denne. Da Gunnhild giftet seg, kom en helt ny forfatter inn i livet hennes. Ektemannen kjøpte en oppbyggelig bok ved navn *Forsøg til en Afhandling af Guds Viisdom*. Bokbinderen han kjøpte den av, hadde fortalt om bondegutten fra Østlandet som ”gjorde Bøger”. Gunnhild leste boken og gledet seg over den. Boken hun omtaler så positivt er en av Hans Nielsen Hauges tidligste tekster.⁹¹ Hun sier ikke noe mer om lesningen sin, men at hun også leste andre bøker av Hauge, må vi trygt kunne forutsette.

Også *Elisabeth Jensdatter* forteller om egen lesning.⁹² Hun var fra Holla, der hun en tid tjente hos klokker Dahl.⁹³ Ved sine foreldres tilskyndelse fortsatte hun å lese ”i sin Børnelærdom”, selv om hun hadde sterke reaksjoner med angst når hun leste i Luthers Katechismus som barn.⁹⁴ Det kan virke noe overraskende på oss i dag, men helvetet var en realitet for datidens mennesker. Elisabeth omtaler også en tekst fra ”en av vore Kirkepsalmer”

⁸⁷ *Hans Nielsen Hauges skrifter*, 1952: 159 f.

⁸⁸ Han var tysk prest (1555–1621), og bøkene hans er sentrale innen førpietismen. Botsferingen er inngangen til det kristne liv. N. Gilje og T. Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, Oslo 2002: 308 f. Flere av Arndts bøker fantes blant den norske bondebefolkningen, viser Fets gjennomgang av skifter, men det ser ut til at det var en annen av bøkene hans som var den mest populære, nemlig *Lyset i Mørket, eller Fire Bøger om den Sande Christendom*. Fet 1995: 337.

⁸⁹ Boken som ble omtalt som ”Møllers Huuspostil” het egentlig *Evangeliske Hierte-Speyl* og var trykket i København 1711. Forfatteren var Heinrich Müller (1631–75), tysk prest, professor og en ortodoks luthersk oppbyggelsesforfatter.

⁹⁰ Se Fet 1995: 355, 415.

⁹¹ Trykket i Christiania i 1796.

⁹² *Hans Nielsen Hauges skrifter*, bd. VI: 165 f.

⁹³ Jfr. Ordings noter s. 290.

⁹⁴ Katekismen er en av protestantismens viktigste litterære produkter, mener Gilje og Rasmussen. Den besto av tre deler: de ti bud, trosbekjennelsen og Fadervår. Disse kjernetekstene ble sitert og kommentert setning for setning. Gilje og Rasmussen 2002: 52.

som hun har stor glede av. Ording viser at det er snakk om fjerde vers av salmen ”Jeg raaber til dig, o Herre Christ” i Kingos salmebok.⁹⁵

En slektning av Hans Nielsen Hauge, Anne Halvorsdatter, var født i Tune i 1778. Hun ble også vakt ved ham.⁹⁶ Hun forteller at foreldrene ”holdt mig tidlig til at læse, og da jeg voxte til, fandt jeg selv Lyst dertil”. Hun anbefaler lesning av ”gudelige Bøger, især det nye Testamentet”.⁹⁷ Hvilke gudelige bøker hun leste har hun dessverre ikke spesifisert, men lesning av evangeliene har hun felles med Gunnhild Høyvord, som spesielt anbefaler lesning av Det nye testamente.

Karen Odland var født i Hemsedal i 1777. Om henne vet vi at hun virket i hjembygden og også i Bergen, hvor hun ble gift med kjøpmannen Peder Odland som tilhørte det haugianske ledersjiktet i byen.⁹⁸ Hun sendte Hauge en lang redegjørelse.⁹⁹ Hun fortalte at hun mistet faren da hun var åtte, men fikk en stefar som var meget god til å lese. Dette påvirket henne så hun var lite ute og moret seg på søndagen som de andre, men satt inne og leste. Hun fikk ”en saadan Kjærlighed til Pontoppidans Forklaring, at jeg syntes jeg aldrig kunde forlate den.”¹⁰⁰ Karen forteller at hun hadde vært på dans sammen med de andre ungdommene, og hun bestemte seg for ikke mer å danse. Da hun kom hjem, prøvde hun å lese i Møllers Huuspostil, men ble ikke ”tilfredsstilt”, som hun selv skriver. Dette er samme bok som Gunnhild Høyvord forteller at hun leste. Annerledes ble det da familien fikk besøk av to som hadde vært østpå og som fortalte om Hauge, og like viktig: De hadde med seg noen av Hauges bøker. ”Jeg fattede en stor Lyst til at læse,” forteller Karen. Hun har flere referanser til Pontoppidans salmebok¹⁰¹ og til Hans Adolph Brorsons, også han pietist, salmebok, samt Davids salmer og evangeliene. Karen er ellers et godt eksempel på at inndeling av mennesker i sosiale grupper er problematisk. I denne artikkelen har jeg plassert henne blant bøndene, en gruppe hun tilhørte i barndommen. Senere, etter at hun flyttet til Bergen, må hun regnes til middelstanden.

⁹⁵ Jfr. Ordings noter s. 290.

⁹⁶ Jfr. Ordings noter s. 293.

⁹⁷ *Hans Nielsen Hauges Skrifter*, bd. VI: 203 ff.

⁹⁸ Jfr. Ordings noter s. 291. Karen Odland er den eneste av disse kvinnene som har fått noen omtale i O. Golf, *Vekkerrøster fra kvinner i Hans Nielsen Hauges fotspor*, Oslo 2006.

⁹⁹ *Hans Nielsen Hauges skrifter*, bd. VI: 169 ff.

¹⁰⁰ Pontoppidans forklaring, *Sandhed til Gudfryktighed*, ble først utgitt i 1737 og ble gjennom mange generasjoner den statsautoriserte versjonen av luthersk kristendom. Bare i løpet av de første 50 årene kom den i 35 opptrykk. Pontoppidan var teolog, historiker og naturvitenskapsmann, og han var en nær religionspolitisk rådgiver for kongen. Gilje og Rasmussen 2002: 316.

¹⁰¹ Det var vanlig å kalle den så, men egentlig var tittelen *Den nye Psalmebog*, trykket i København 1740. Fet har registrert 17 eksemplarer av boken i bondeskiftene. Fet 1995: 417, 349.

Bøkene kvinnene forteller at de leste, var blant dem som var mest utbredt i det norske bondesamfunnet. *Pontoppidans Forklaring* og *Møllers Huuspostil* nevnes av flere. Det som er forbausende er at kvinnene i så liten grad omtaler lesning av Hauges egne skrifter, annet enn som ledd i at de blir vakt. Forklaringen er sannsynligvis at lesning av hans skrifter var en så selvsagt og integrert del av livet deres at de følte at det var unødvendig, kanskje unaturlig, å omtale kjernetekstene i haugebevegelsen.¹⁰² Hauge selv anbefalte kvinnene å lese bøker også av andre lutherske pietister.

En husmannsenke eller en bondekone?

Den siste kvinnelige bokkjøperen jeg har funnet i mitt materiale er *Ellen Hougen*. Hun kjøpte to bøker på en dødsboauksjon på prestegården på Oppdal. Her ble bøkene etter avdøde sogneprest Lemvig solgt i 1792.¹⁰³ Ellen forblir et mysterium, siden vi har mangelfull og delvis motstridende informasjon om henne.¹⁰⁴ Et mulig spor etter Ellen er at det er registrert en person ved navn Elen Jonsdatter Hougen i folketellingen for Oppdal 1815. På dette tidspunkt var hun 63 år. Hun er registrert som husmannsenke. Men det finnes også en Eli Olsdatter Hougen, som i 1801 var gift med bonde og gårdbruker Erich Sivertsen. På dette tidspunkt var Eli 52 år og mannen ti år yngre. De bodde da sammen med hans 13-årige sønn og hans 83 år gamle mor.¹⁰⁵ Kanskje er hun en vel så sannsynlig kandidat? Andre spor etter Ellen Hougen finnes ikke, hun er ikke registrert i kirkebøkene.¹⁰⁶ To fakta er likevel udiskutable. For det første: Det ligger en gård ved navn Haugen i nærheten av prestegården på Oppdal. For det andre: En kvinne, registrert i auksjonsprotokollen som Ellen Hougen, kjøpte to bøker i folio format: *Theol. Loci communes per Steph. Szegedium*, Basel 1593 og *Labores S. – Ioh. Hermanum Goslar*, 1642.¹⁰⁷ Tittelen på den første skulle oversatt til norsk bli noe i

¹⁰² Vi vet at Hauges bøker ble trykket i store antall. Dag Kullerud antyder 250 000, Berge Furre mener det er snakk om 120 000 eksemplarer frem til 1824. Vi vet også at de ble spredt over landet, så vi kan trygt gå ut fra at kvinnene hadde tilgang til dem. Byberg 2007: 111.

¹⁰³ Ifølge katalogen ble 248 bøker lagt ut for salg. *Fortegnelse over Sl. <Jens> Lemvigs efterladte Bøger, som den 13de Februarii og følgende Dage ved offentlig Auction bortselges i Opdals Præstegaard*. Trondhiem 1792. Ellens bokkjøp er registrert i SAT. Orkdal sorenskriveri. Auksjonsprotokoller 1777–1820, fol. 74a. Jeg har kun gjenfunnet salg av foliantene i auksjonsprotokollen.

¹⁰⁴ Jeg vil takke leder av Oppdal historielag, historikeren Kjell Haugland, for hjelp med å forsøke å identifisere Ellen Hougen.

¹⁰⁵ Digitalarkivet. 1801-tellingen for Oppdal.

¹⁰⁶ En kompliserende faktor når det gjelder å finne data, er at sogneprest Lemvig etter hvert skjøttet embetet sitt meget lemfeldig. Han omtales som en fyllefant. Fra slutten av 1780-årene sluttet han å føre kirkebøkene, forteller Haugland.

¹⁰⁷ Den første *Loci Communes* ble utgitt av Melancthon, Luthers kollega i Wittenberg, i 1521, og er en systematisert sammenfatning av den lutherske lære. Senere utgav også andre teologer sine egne *Loci communes theologici*. Gilje og Rasmussen 2002: 54. Til sammen betalte Ellen 18 skilling for de to bøkene. At prisen for de

likhet med ”Alminnelige teologiske lærepunkter av Stephan Szegedium”, og den andre kan man kanskje anta het noe slik som ”Arbeider av Johannes Herman Goslar”. Uansett om det var husmannsenken Elen eller bondekona Eli som kjøpte bøker på auksjonen etter Lemvig i 1792, står vi igjen med et forklaringsproblem: Hvorfor kjøpte en av disse kvinnene to eldre bøker på latin? Kanskje var Ellen likevel en utenbygds dame som var i Oppdal på besøk, kanskje nettopp i forbindelse med auksjonen. Samtidig vet vi at det var lite vanlig at folk fra byen dro ut på landet for å kjøpe bøker.¹⁰⁸ Så vi må tro at Ellen hadde en lokal tilknytning, men hvilken? Opprinnelig plasserte jeg Ellen som en mulig presteenke som kjøpte bøker til en sønn eller en sønnesønn. Men de få sporene Ellen har satt etter seg, gjør at jeg har endt med å plassere henne i bondestanden. Kanskje var hun et sjeldent tilfelle, et unntak. Inntil vi gjør nye funn, får hun fortsette å være et mysterium.

HVORFOR LESTE KVINNENE?

Som jeg har nevnt tidligere i artikkelen, er det kun når kvinner selv forteller om sin lesning at vi kan hevde med sikkerhet at de leste bøker. Kvinner som kjøpte bøker, kan ha kjøpt bøkene av andre grunner enn at de ønsket å lese dem, f.eks. at de visste at en avdød far hadde likt boken, at boken hadde en vakker innbinding, at mor eller ektemann mente at hun burde kjøpe boken, eller andre forhold. Det virker likevel urimelig å anta at 1700-tallets kvinner var så uselvstendige og så lite bevisste at de aldri kjøpte bøker med intensjon om å lese dem. Kvinner hadde nysgjerrighet og egen vilje da som nå, selv om deres juridiske og sosiale selvstendighet var mer begrenset. Så i mine følgende refleksjoner om hvorfor de leste, vil jeg ha som utgangspunkt at kvinnene foretok egne valg, men med forbeholdene ovenfor i bakhodet. Hvilke behov skulle bøkene dekke i kvinnes liv?

LESERINTERESSER

R.A. Houston mener at tidlige tiders mennesker hovedsakelig hadde tre grunner for å skaffe seg bøker og lese: 1. De var opptatt av sin sjels frelse; 2. de ønsket fremgang i livet; 3. de

---

to bøkene ble så lav, kan skyldes at auksjonen ble avholdt på prestegården i Oppdal, og det derfor var få interessenter for denne slags bøker. Nesten alle foliantene på denne auksjonen var fra 1500- og 1600-tallet.

¹⁰⁸ Dette er drøftet i Byberg 2007.

ønsket underholdning. Dette betegner han som leserinteresser.¹⁰⁹ I første omgang kan det se ut til å være en grei inndeling, men når man kommer ned på individnivå, blir inndelingen for stram. At kvinner leste religiøs litteratur har vi kunnet konstatere, at enkelte av dem ønsket å la seg underholde, likeså. Men kvinnene ser ikke ut til å ha lest ut fra et ønske om jordisk fremgang. Kanskje kan 'praktiske behov' være en bedre betegnelse? I tillegg er det tydelig at flere av kvinnene har hatt en intellektuell tørst etter kunnskap.¹¹⁰ Dette gjelder ikke minst kvinnene av den bedre stand. Jeg vil derfor i videre drøfting av leserinteresse bruke begrepet 'kunnskapstørst'.

To unge kvinner

Det er fristende å starte med en sammenligning av bokkjøpene til Johanna Margrethe Hagerup og Sophie Amalia Collin. Johanne var 12 år og Sophie 16 år da bøkene etter deres respektive fedre ble solgt på auksjon, og de foretok sine valg av hvilke bøker de skulle kjøpe. Begge jentene tilhørte embetsstanden, begge på høyeste nivå. Den ene tilhørte geistligheten, gjennom sin far biskopen, den andre lå i skjæringspunktet mellom de militære og de sivile embetsmennene, gjennom faren som var generalauditør, eller krigsadvokat som vi sier i dag. Den kulturelle bakgrunnen deres var følgelig ikke så ulik. Likevel kjøpte de svært forskjellige bøker. Dette kan gi støtte til Roger Chartiers synspunkt at tankegangen om at kulturell praksis primært følger en strengt sosial inndeling, bør avvises. Man bør i stedet forsøke å identifisere innenfor hvilke miljøer forskjellige tekster og genrer sirkulerte.¹¹¹ På den annen side kan det være at den tradisjonelle tankegangen at embetsstanden i seg selv representerte en egen kultur, blir for lite presis. De to jentenes bokvalg mer enn antyder at vi må foreta videre inndelinger når det gjelder embetsstandens kvinner og deres lesning.

Johanna Margrethe kjøpte religiøs litteratur som forutsetter intensiv og inderlig lesning. Det fremgår allerede av noen av boktitlene. Basert på bokkjøpene ser hennes lesning ut til å ha en del til felles med de kvinnelige haugianernes lesning. Hun kjøpte oppbyggelige bøker, bøker for sjelens frelse. Eller var bokvalgene hennes påvirket av moren, som også kjøpte bøker i samme gate? Uansett, bøkene faller alle innefor genren 'sjelens frelse'.

Sophie Amalia kjøpte verdslig litteratur med mye forskjellig og spennende kunnskapsstoff. Sophie Amalias bokkjøp ser ut til å ha noe felles med Conradine Dunkers,

---

¹⁰⁹ R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe, Culture and Education, 1500–1800*, London og New York 1988.

¹¹⁰ Wittmann 1999: 293.

¹¹¹ Chartier 1994: 7.

idet de vitner om en nysgjerrighet og vitebegjærighet. Hun kjøpte opplysningslitteratur i bred betydning. Om Johanna Margrethes bokkjøp var påvirket av moren, er det kanskje slik at Sophie Amalias var påvirket av faren? De bodde alene sammen da han døde, og han kan meget vel ha aktivt stimulert hennes nysgjerrighet, både gjennom samtaler og ved konkrete tips om bøker hun burde lese. Sophie Amalias bokkjøp faller til stor del innenfor kategorien 'kunnskapstørst', men håndbøkene kan også forsvare sin plass i gruppen 'praktiske behov'.

Sjelens frelse

Det er helt tydelig at det er religiøs litteratur som er mest interessant for kvinnene i mitt materiale. Denne interessen går klart på tvers av sosiale grupper i samfunnet, og også på tvers av by og land.

Bispinne Hagerups og hennes datters bokkjøp konsentrerte seg om religiøs litteratur, og de valgte sentrale pietistiske tekster. Det samme gjorde haugianerkvinnenes lesning. Men bøkene de leste var ikke nødvendigvis de samme. Også Ellen Hougen og Hilchen Sommerschild kjøpte religiøse bøker. At bøkene delvis var på latin, kan imidlertid gi oss grunn til å tro at dette ikke var for eget bruk. Også blant bøkene som ble solgt etter madam Jepsens død finner vi enkelte teologiske titler, men ikke hva vi vil kalle sentrale oppbyggelige titler.

Kun to av kvinnene skiller seg ut ved at de ikke prioriterte religiøse bøker. Conradines lesning ser ikke ut til å omfatte religiøs litteratur ut over Pontoppidan, som hun leste som ledd i konfirmasjonsundervisningen. Sophie Amalie kjøpte heller ikke direkte religiøs litteratur, men enkelte av bøkene behandler viktige moralspørsmål og trekker i den forbindelse inn Gud.

Kunnskapstørst

Et fellestrekk for Conradine Dunker og Hilchen Sommerschild er at de hadde liten formell skolegang. Begge lærte seg riktignok fransk, men annen undervisning ser det ut til å ha vært dårlig med. Likevel var dette kvinner som senere i livet kom til å undervise andre, da med bakgrunn i hva de selv hadde skaffet seg av kunnskap. Kildene gir imidlertid ikke mye opplysning om denne siden av deres lesning. Når det gjelder Conradine, kunne man ut fra hennes omfattende lesning kanskje ha forventet å finne også flere av tidens faktabetonte opplysningskrifter omtalt. Også bispinne Hagerup kjøpte enkelte bøker som formidlet ny kunnskap. Var dette bøker til eget bruk, eller var det til mannlige familiemedlemmer? Dette vet vi ikke. Madam Jepsen hadde flere bøker av mer allmenn opplysende karakter, blant annet historieverker, som vi vet var populære blant 1700-tallets kvinner.

Den kvinnen som i mitt materiale skiller seg markant ut når det gjelder tidens opplysende faktabøker, er den unge Sophie Amalia Collin. Delvis leste hun tidsskrifter, hvilket var høyeste mote i tiden. De fleste av bøkene hun kjøpte på auksjon kan regnes blant tidens bestselgere, og besto av småstykker som omhandlet mangt og meget. Vi må gå ut fra at når hun valgte disse bøkene, så var det for å skaffe seg kunnskap eller stille sin nysgjerrighet. Her var mye nytt og spennende å få innsikt i.

Kvinner tilhørende den bedre stand, som Sophie Amalia, Conradine, Hilchen, og kanskje også madam Jepsen, kjøpte og leste altså bøker for å utdanne seg selv, for å skaffe seg kunnskap om verden rundt seg. Det var desto viktigere i og med at de hadde begrenset skolegang. En annen overklassekvinne, Emerentze Munch, som Elisabeth Aasen omtaler, belyser dette.¹¹² Hun ble sendt på pikeskole, og gjorde seg følgende betraktning i sin dagbok: ”Ganske merkverdig var det at jeg var der i tre år og i all den tid ikke lærte noe boklig, men vi leste en hel hop romaner – som *Carl Grandison* og flere slike. Av disse gjorde vi komedier og spilte på loftet, hvor det fantes noen gamle kulisser”.¹¹³ Hennes fortelling bekrefter at skulle overklassens kvinner skaffe seg kunnskap, måtte de selv sørge for å få tilgang til relevant litteratur. Det ser det ut til at de gjorde.

Praktiske behov

Bøkene som ble solgt på dødsboauksjonen etter madam Jepsen, hører nesten alle naturlig inn i denne gruppen. Her finnes en rekke praktiske og opplysende bøker, som var av stor nytte i hverdagen. Her fantes også mye juridisk litteratur. Også flere av håndbøkene som Sophie Amalia kjøpte, ikke minst *Henslers Anviisning til Redningsmidler i ulykkelige Tilfælde* må sies å dekke praktiske behov, om ikke umiddelbart, så ut fra et føre-var-prinsipp.

Underholdning

Overklassens kvinner leste også for å la seg underholde. Ser jeg på kvinnene i mitt materiale, er imidlertid Conradine Dunker den eneste som tydelig viser at hun leste av den grunn. Ingen av kvinnene kjøpte eller forteller at de leste tidens underholdende romaner. Hvorfor? Generelt ville mange avstå fra kjøp av underholdende litteratur av økonomiske årsaker. Skulle man kjøpe bøker, måtte det være nyttige bøker, religiøse, praktiske eller opplysende. For mor og datter Hagerup og datter Collin, kan det ikke ha vært økonomien som lå bak valget av bøker, i

---

¹¹² Emerenze ble født i Larvik i 1786 som datter av Severine Bøhme og tollkontrollør Christen Carlsen Barclay. Moren døde da hun var tre år, og hun og broren vokste opp hos besteforeldrene i Christiania. Hun tilbrakte mye av sin barndom på pikepensjoner. Aasen 1983: 136.

hvert fall ikke bare. Lå det holdninger og forventninger i omgivelsene som påvirket bokvalget? Fantes det normer for hva en kvinne kunne kjøpe på en offentlig auksjon? Alle kunne se hva de kjøpte, det ble til og med nedskrevet. Gjaldt dette spesielt for kvinnene i det geistlige miljøet? Det kan være forklaringen på at Johanne Margrethe holdt seg til religiøs litteratur. Når det gjelder Sophie Amalia, kunne man derimot ha forventet at hun hadde kjøpt noen av tidens mer underholdende bøker, kanskje en eller to av de oversatte engelske romanene. Det gjorde hun ikke, men de opplysende bøkene hun valgte var både lettlesle og tankevekkende, og sikkert til en viss grad underholdende. Dessuten var både hun og madam Jepsen opptatt av Gellerts bøker. I samtiden var Gellerts religiøse og moralske intensjoner hevet over enhver mistanke, samtidig som hans bøker inneholdt saftige fortellinger. Han representerte legitim underholdning.¹¹⁴

AVSLUTNING

Når man skal fange kvinners lesning i siste halvdel av 1700-tallet, er det en utfordring at det er mannen som representerer familien, også familiens kvinner, i offentligheten. Det gjelder både embetsmenn, borgere og bønder. Bak mennene er meget skjult. Ikke minst hvis vi tillater oss å tro at Conradines foreldre på noen måte er representative: Faren eide bøkene, men leste dem ikke; moren derimot, var en lidenskapelig leser, hvilket også datteren ble. Noen ganger trer imidlertid kvinnene frem i offentligheten, som artikkelen viser. Kvinner hadde et aktivt forhold til bøker, både innen den bedre stand og bondestanden. Vi har enkelte kvinners egne ord for at de leste bøker, og vi har all grunn til å tro at når andre kvinner kjøpte bøker, så var det for å lese dem. Når kvinner kjøpte bøker vil jeg hevde at de foretok egne valg, riktignok i en sosial setting der familiemedlemmer og venner kunne påvirke valget, men dermed ikke sagt at de selv var uten innflytelse. Også i våre dager lar vi oss påvirke av anbefalinger fra omgivelsene. Det var ikke tilfeldig hvilke bøker de ropte inn på auksjonen, heller ikke de to unge jentene. Kanskje var det bøker de hadde et nært forhold til, bøker de oppfattet som "sine". Bøkene hadde stått i familiens bokhyller under oppveksten. Det er ikke urimelig å anta at når kvinner solgte bøker i eget navn, så hadde de et personlig forhold til dem.

Kvinnene leste meget forskjellig, men religiøs litteratur, først og fremst oppbyggelige, pietistiske bøker, er et fellestrekk i lesningen deres, uavhengig av sosial plassering. Samtidig ser vi at kvinner tilhørende den bedre stand også leste verdslig bøker, både tidens populære

---

¹¹³ Her gjengitt fra Aasen 1983: 141.

¹¹⁴ Wittmann 1999: 297.

opplysningsforfattere, historisk litteratur, tidsskrifter, komedier, sanger, praktiske håndbøker med mer. Forbausende nok finner vi færre spor av datidens populære romaner enn man kunne ha forventet.

Språket i boken la selvfølgelig begrensninger for kvinnenes valg av lesestoff. Som vi har sett når det gjaldt den religiøse lesningen, fikk dette utslag på hvilke konkrete bøker man leste, selv om emnet var det samme. Den klareste begrensningen for hvilke og hvor mange bøker de lavere sosiale lag kunne kjøpe seg, var likevel tilgangen på penger, dette gjaldt både kvinner og menn. Men som vi har sett leste også bondesamfunnets kvinner bøker.

Ut fra hva kvinnene selv skriver må bøkene ha vært viktige i livet deres, enten det gjaldt inderlig religiøs lesning eller ønske om nye inntrykk, ny kunnskap. Tilgang til bøker og den kunnskap de formidlet må ha vært spesielt viktig for kvinner i datidens samfunn, siden deres skolegang var meget begrenset. Også kvinner hadde et intellektuelt sug. Bøkene åpnet muligheter for kvinner.

Kvinner i tidligere tider og deres lesning er et område hvor det er behov for mer forskning. Da som nå utgjorde de halvparten av befolkningen. Hvilke tanker og intellektuelle eller religiøse impulser de fikk tilgang til via bøkene, er viktig for forståelsen av utviklingen i samfunnet. Kvinnene hadde innflytelse på sine omgivelser, på barn, på tjenerskap. Kvinnene hadde foreløpig ikke så stor rolle å spille i offentligheten, men i familien og i vennekretsen deltok kvinnene i samtaler og diskusjoner. Vi trenger å vite mer om hva kvinner i ulike deler av samfunnet, i ulike aldre, leste. Samtidig bør vi jakte på kilder hvor kvinnene skrev om egen lesning, slik at vi kan få en bedre innsikt i hvordan de leste og hvordan de oppfattet det de leste. Denne artikkelen er ment som et bidrag i den spennende, men utfordrende forskningen om kvinners lesning i tidligere tider.